מועדים לשיחה; קריאות חדשות בחגי ישראל — טעמי המצוות

המסע אל הארץ המובטחת צריך היה לעבור דרך מצרים משום שבני ישראל נועדו לבנות חברה שתהיה אנטי־תזה של מצרים. לשם כך צריכים היו להכיר את מצרים, לחוות אותה, להרגיש אותה על בשרם, לשאת אותה כזיכרון בל יימחה שהם ימסרו לבניהם ולבניהם אחריהם עד סוף כל הדורות. הם היו צריכים לחוות מהו להיות בצד הלא נכון של מבנה הכוח: זרים, נוכרים, תושבים חסרי זכויות, חַבִּירוּ כפי שהם נקראו במצרים בימים ההם, אנשים בלי זכויות התלויים בגחמותיו של שליט אכזר. זכר לטעמם המר של מרורים אלה נועד להישאר תמיד על השפתיים.

המקדשים, הפירמידות ופסלי הענק במצרים מעוררים גם היום יראה בעומדים אל מולם. לכך הם נועדו, ובכך הצליחו. אך ישנה שאלה הצריכה להישאל על מבנים מונומנטליים שנבנו לאורך ההיסטוריה, רבים מהם דתיים: על חשבון מי נבנו? כולם, או לפחות רובם המכריע, נוצרו באמצעות ניצול רחב היקף: שלל מלחמות, מיסוי כבד של אוכלוסיות משועבדות, ועובדי כפייה – הצורה הקדומה והפרימיטיבית ביותר של מיסוי, ששליטים השיתו על נשלטים כמעט משחר התרבות. הפירמידות בגיזה, למשל, על 2 מיליון ו־300 אלף לבני האבן שלהן שמשקלה הממוצע של כל אחת מהן גדול מטון, נבנו לאורך עשרים שנות שלטונו של פרעה חופו (בשנים 2545 עד 2525 לפני הספירה בערך). חישוב פשוט מלמד שלשם בנייתן בפרק זמן זה צריך היה, ביום עבודה בן עשר שעות, להעמיד לבנת ענק כזו מדי שתי דקות. מכאן שעובדי הכפייה שם מנו רבבות אנשים בכל רגע נתון.

על רקע זה של התרבויות העתיקות הגדולות – מסופוטמיה שאברהם בא ממנה, ומצרים שממנה יצאו משה ובני ישראל – באה מחאתה של התורה. בספרי בראשית ושמות אנו שומעים רק מעט על העבודה הזרה והפולחנים הפגאניים שמשכו לימים את לעגם של הנביאים. אבל אנו שומעים הרבה על דבר אחר: על החברה ההיררכית שבה שולטים אנשים מסוימים על אחרים. זה, בעיני התורה, בלתי נסלח. בשירת גן העדן האבוד מייחס זאת ג'ון מילטון, כמוהו כחז"ל, לנמרוד, שליטה הגדול הראשון של אשור, שעל פי המשתמע מן התורה היה גם הבונה של מגדל בבל (ראו בראשית י, ח-יא). מילטון כותב כי כאשר שמע אדם שנמרוד עתיד לשלוט ביהירות חסרת תקדים, הוא נבעת:

בֶּן נַעֲוַת הַמִּרְדּוּת! אֵיכָכָה מְלָאוֹ לִבּוֹ לְהִתְנַשֵּׂא עַל אֶחָיו לָקַחַת לוֹ מֶמְשָׁלָה אֲשֶׁר אֲדֹנַי אֱלֹהִים לֹא חָלַק לוֹ?הוּא נָתַן לָנוּ לִמְשֹׁל בְּמַעֲשֵׂי יָדָיו –בָּעוֹף בַּבְּהֵמָה וּבַדָּגָה; אֲבָל בְּנֵי אָדָם כֻּלָּם אַחִים הֵם, אֵין אָדוֹן וְעֶבֶד,כִּי הָאָדָם חָפְשִׁי, וְאָדוֹן אֶחָד אֱלֹהִים,וְעַז פָּנִים הַהוּא הַנִּשֵּׂא כֶּתֶר לֹא לוֹ;לֹא לְבַד לַאֲנָשִׁים יַעֲשֶׂה עָוֶל וְחָמָס,כִּי זֹאת מִגְדָּלוֹ גַּם לְהָלָחֵם בֵּאלֹהִים.5יוחנן מלטן [ג'ון מילטון], ויגרש את האדם [גן העדן האבוד], עברית: י"ע סלקינסון, וינה: 1871, ספר יב, עמ' 330–333.

לפקפק בזאת – בזכותם של בני אדם לשלוט בבני אדם אחרים בלי הסכמתם ולשלול מהם את חירותם – היה, בימים ההם ולרוב אורך ההיסטוריה האנושית, דבר שלא יעלה על הדעת. כל החברות המתקדמות היו כאלו. וכי כיצד יכלו להיות אחרות? כלום אין זה מבנהו הבסיסי של היקום כולו? האין השמש מושלת ביום? האין הירח מושל בלילה? האין בשמיים עצמם היררכיה של אלים?

המונותיאיזם הוא תיאולוגיה, אבל הוא גם, ובאורח עקרוני לא פחות, פילוסופיה מדינית בעלת השלכות מהפכניות. אם יש רק אל אחד, אין היררכיה בשמיים. ואם הוא טבע את צלמו בבני האדם, כי אז גם ביניהם, על פני האדמה, אין הצדקה להיררכיה־ללא־הסכמה. אבל לא די לומר את הדבר; צריך גם לחיות אותו, לנשום אותו, להרגיש אותו. וכדי לעשות זאת יש רק דרך אחת. עַם השרוי בגלות חוֹוֶה את החיים בצד הלא נכון של מבנה הכוח. אומה בארצה, לעומת זאת, חזקה עליה שתניח כי סדר הדברים הקיים הוא טבעי. כדי ליצור חברה חדשה צריך לעזוב חברה מהסוג הישן. לכן נדרש אברהם לעזוב את כל מה שהיה מוכר לו. לכן גם אפשר היה להטיל על בני ישראל לבנות סדר חברתי אחר: כי הם ידעו שאינם מצרים. הם לא ראו את עצמם מצרים, והמצרים לא ראו אותם ככאלה. אנשים המתבוננים בחברה מבחוץ יכולים להבחין בַּיחסיות של המבנים החברתיים הנראים לבני המקום כמוחלטים, כסדרי בראשית.

כאשר משה מסביר לבני ישראל בספר דברים מהו הטעם למצווה זו או אחרת, במקרים רבים ההסבר נוגע לצורך לזכור את ההרגשה של החיים בחברה היררכית משעבדת:

שָׁמוֹר אֶת יוֹם הַשַּׁבָּת לְקַדְּשׁוֹ כַּאֲשֶׁר צִוְּךָ ה' אֱלֹהֶיךָ . שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲבֹד וְעָשִׂיתָ כָּל מְלַאכְתֶּךָ , וְיוֹם הַשְּׁבִיעִי שַׁבָּת לַה' אֱלֹהֶיךָ: לֹא תַעֲשֶׂה כָל מְלָאכָה אַתָּה וּבִנְךָ וּבִתֶּךָ וְעַבְדְּךָ וַאֲמָתֶךָ וְשׁוֹרְךָ וַחֲמֹרְךָ וְכָל בְּהֶמְתֶּךָ וְגֵרְךָ אֲשֶׁר בִּשְׁעָרֶיךָ , לְמַעַן יָנוּחַ עַבְדְּךָ וַאֲמָתְךָ כָּמוֹךָ . וְזָכַרְתָּ כִּי עֶבֶד הָיִיתָ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וַיֹּצִאֲךָ ה' אֱלֹהֶיךָ מִשָּׁם בְּיָד חֲזָקָה וּבִזְרֹעַ נְטוּיָה, עַל כֵּן צִוְּךָ ה' אֱלֹהֶיךָ לַעֲשׂוֹת אֶת יוֹם הַשַּׁבָּת (ה, יב-טו).וַאֲהַבְתֶּם אֶת הַגֵּר, כִּי גֵרִים הֱיִיתֶם בְּאֶרֶץ מִצְרָיִם (י, יט).כִּי יִמָּכֵר לְךָ אָחִיךָ הָעִבְרִי אוֹ הָעִבְרִיָּה וַעֲבָדְךָ שֵׁשׁ שָׁנִים וּבַשָּׁנָה הַשְּׁבִיעִת תְּשַׁלְּחֶנּוּ חָפְשִׁי מֵעִמָּךְ . וְכִי תְשַׁלְּחֶנּוּ חָפְשִׁי מֵעִמָּךְ , לֹא תְשַׁלְּחֶנּוּ רֵיקָם. הַעֲנִיק תַּעֲנִיק לוֹ מִצֹּאנְךָ וּמִגָּרְנְךָ וּמִיִּקְבֶךָ אֲשֶׁר בֵּרַכְךָ ה' אֱלֹהֶיךָ תִּתֶּן לוֹ. וְזָכַרְתָּ כִּי עֶבֶד הָיִיתָ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וַיִּפְדְּךָ ה' אֱלֹהֶיךָ , עַל

כֵּן אָנֹכִי מְצַוְּךָ אֶת הַדָּבָר הַזֶּה הַיּוֹם (טו, יב-טו).לֹא תַטֶּה מִשְׁפַּט גֵּר יָתוֹם, וְלֹא תַחֲבֹל בֶּגֶד אַלְמָנָה. וְזָכַרְתָּ כִּי עֶבֶד הָיִיתָ בְּמִצְרַיִם וַיִּפְדְּךָ ה' אֱלֹהֶיךָ מִשָּׁם, עַל כֵּן אָנֹכִי מְצַוְּךָ לַעֲשׂוֹת אֶת הַדָּבָר הַזֶּה (כד, יז-יח).כִּי תִבְצֹר כַּרְמְךָ , לֹא תְעוֹלֵל אַחֲרֶיךָ; לַגֵּר, לַיָּתוֹם וְלָאַלְמָנָה יִהְיֶה. וְזָכַרְתָּ כִּי עֶבֶד הָיִיתָ בְּאֶרֶץ מִצְרָיִם, עַל כֵּן אָנֹכִי מְצַוְּךָ לַעֲשׂוֹת אֶת הַדָּבָר הַזֶּה (כד, כא-כב).

ככל שהדוגמאות נערמות כך מתבהרת תוכניתה של התורה. יציאת מצרים מתפקדת לא רק כעובדה היסטורית, אלא גם, ובמיוחד, כעקרון היסוד של חוק התורה, כהגיונן וצידוקן של המצוות.

בני ישראל נצטוו ליצור חברה שאיננה מצרים, שהיא שונה ממנה, הפוכה לה: תרבות־נגד. בחברה הזו, אפילו העבדים ינוחו יום אחד בשבוע וינשמו את אווירו הצלול של החופש. בחברה הזו איש לא ייעזב, איש לא יישאר בלי צורכי החיים הבסיסיים. בחברה הזו לא ייקלעו אנשים למלכודת אינסופית של חובות, ולא ייאלצו למכור את נחלת אבותם לבלי השב. לכולם תהיה גישה אל הצדק. גם מי שיחיה בשוליה של החברה הזו – האלמנה, היתום, הלוי, הגר – יזכה ליחס של כבוד וישתתף בחגיה ומועדיה של האומה.

זה התאפשר משום שבני ישראל היו במצרים בשפל המדרגה. הם למדו על בשרם איך זה להיות עניים, להיות משוללי דין צדק, לקבל יחס לא אנושי. הם ידעו איך זה לעבוד בלי הפסקה. במילותיו של ספר שמות (כג, ט), הם ידעו "אֶת נֶפֶשׁ הַגֵּר". הם הכירו מבפנים את חוויית האין־אונים.

חוקרים הראו כי התורה נבדלת מקודים משפטיים אחרים בעולם העתיק בפנייתה אל השכל. המשפט הקדום היה בדרך כלל "אפודיקטי, בלי הצדקה ובלי הנמקה". סגנונו "קטגורי, תובעני ופוקד". הוא "מורה, מצווה וכופה, מצפה שיישמעו לו רק בזכות כוח היותו צו רשמי". הוא אינו מחפש הבנה ואינו מבקש הסכמה.6David Weiss Halivni, Midrash, Mishnah, Gemara: The Jewish Predilection for Justified Law, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1986, p. 5. לעומתם התורה מייצגת את "הנטייה היהודית לחוק מנומק".

עמד על כך כבר הרלב"ג (רבי לוי בן גרשון, 1288–1344). אף הוא טען שזה הדבר המייחד את התורה:

הנה תורתנו תיוחד משאר התורות והנימוסים שהיו לשאר האומות, כי תורתנו אין בה דבר לא יגזרוהו היושר והבינה. ולזה היה זה הנימוס האלוהי מושך האנשים מצד עצמותו אל שיתנהגו בו. ואמנם נימוסי שאר האומות אינם כן, כי הם [אינם] מסודרים לפי יושר וחכמה והם נימוסים זרים מטבעי האנשים ויתנהגו בהם האנשים על צד ההכרח, מצד אימת המלכות ואימת הטלת העונש, לא מצד עצמותם.7הרב יעקב ליב לוי (מהדיר), פירושי התורה לרבנו לוי בן גרשום, כרך ה: דברים, ירושלים: מוסד הרב קוק, תש"ס, עמ' ל (פרשת ואתחנן, התועלת הי"ד).

דבר מה ייחודי לחוויה היהודית מתחיל להיראות לעינינו. מיום שבני האדם החלו לחשוב על מוסר, הדהדה בהם השאלה – למה להיות מוסרי? למה לפעול לטובת הזולת גם כשמשתלם לנו לפעול אחרת? אנחנו יצורים שוחרי־עצמי הנתונים לתשוקותינו. האומנם עלינו לוותר על דבר שאנחנו רוצים לעשות ויכולים לעשות רק מפני שלא טוב לעשותו? אפלטון, בחיבורו המדינה, נקט ניסוי מחשבתי. ישנה אגדה על טבעת גיגס, ההופכת את העונד אותה לבלתי נראה. בעליה של טבעת כזו יכול לבצע כל פשע שירצה בלי להיתפס. למה, שואל אפלטון, שאדם כזה יהיה מוסרי?8אפלטון, המדינה, ספר ב, 359a–360d.

תשובות רבות ניתנו לכך לאורך הדורות, אף לא אחת מהן משביעת רצון לגמרי. הניסיון המפורסם ביותר במחצית השנייה של המאה העשרים הוא העיקרון "מסך הבערות" של ג'ון רולְס.9John Rawls, A Theory of Justice, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971. לו נתבקשתם להתוות קווי יסוד לחברה שאתם עתידים להשתייך אליה, בלי לדעת דבר על זהותכם: לא על המוצא ולא על המגדר, לא על המצב הכלכלי ולא על הכישורים, לא על הדת ולא על המעמד – איזו חברה הייתם מתווים? לדברי רולס, חברה שיש בה חירויות שוות לכול – אותה חברה עצמה שהתורה שואפת ליצור במגבלות האנושיות, הפוליטיות והחברתיות של זמנה.

הבעיה בעיקרון של רולס היא שמבנים חברתיים נוצרים בידי אנשים ממשיים בעלי מיצובים ממשיים בסולמות הזכויות והכוח. מחוץ לחדר ההרצאות אין מסך בערות. אנחנו נולדים אל העולם ככאלה ולא כאחרים; עם ההורים שלנו, ההיסטוריה שלנו, המוצא שלנו, הזמן והמקום המסוימים שנקלענו אליהם. אנחנו מקבלים החלטות על סמך הזהות שלנו, לא על יסוד שיקול היפותטי בדבר מה שהיינו יכולים אולי להיות בחיים אחרים.

התורה מציעה את העוגן החזק ביותר שנֶהגה אי פעם למערכת מוסרית. היא מספקת לא מסך של בערות אלא זרימה איתנה של ידע – הנרכש בהתנסות, מטופח בזיכרון, מבוצע בפולחן, משונן בסיפור, נטעם על הלשון, ועל כן לא יישכח. אם נשכח אותו אי פעם, אומר ה' בפי נביאיו, נהיה נידונים לחיות אותו שוב, בדמות עוד גָלויות ועוד גזרות.

מצרים הייתה לבני ישראל בית ספר לנפש. הם ידעו מהו להיות מרמס למגפיו של כוח מוחלט: רעמסס השני, גדול שליטיה של האימפריה שמאריכת ימים כמוה לא ידע העולם. ואז הם חוו את מה שישמש מקור לפליאה מאז ועד היום. הם ניצלו בידי בורא השמיים והארץ שהוציאם מעבדות לחירות, העבירם בים בחרָבָה, הוריד להם לחם משמיים והוציא להם מים מסלע, ואז כרת עמם ברית לא למענו כי אם למענם: הוא הזמינם לבנות תחת ריבונותו חברה שתשתמש בחופש שנתן לה האלוהים כדי לכבד את חירויותיהם של אחרים.

ואולם, כפי שנראה מיד, לא רק את דמות המצוות שהן במפורש "זכר ליציאת מצרים" עיצבה החוויה המצרית. היא צרה את צורתם של עוד מאפיינים רבים של ההלכה ושל אמונת ישראל.